

PAPER DETAILS

TITLE: Alfabeya Kurdî Ya Herî Kevn

AUTHORS: Muaz Yakup Muhammed Ronî ElMeranî

PAGES: 105-125

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/392525>

ALFABEYA KURDÎ YA HERÎ KEVN

Amadekar: Muaz Yakup/Muhammed Ronî EL-MERANÎ¹

Wergera ji 'Erebî: Haşim ÖZDAŞ²

Beriya bîst salan li bajarê Şamê, li dibistana navîn di pirtûka “Dîroka ‘Ebasîyan” ya ku ji bo pola duyem a navîn hatibû amadekirin de derbasdibû ku “Dewleta ‘Ebasîyan, ji çend miletan pêk tê; mîna Faris, Tirk û Kurdan.” Di meteryalên metodên perwerdehiyê de, ji wê gavê û heta niha gotina ku ji destê kontrolê filitîbe û îşaret bi bal Kurdan ve kiribe, hema çî bigire ev gotin tenê ye.

Xwendekarekî, ji mamosteyê me yê kal pirsî: “Kurd kî ne?” Mamoste wiha bersiv da: “Ew ji gelên musulman ên cîranê ‘Ereban e...” û bi vî awayî pirs li pey hev bûn rêz. Pirsar yekî ji xwendekaran wiha bû: “Gelo alfabeyeke gelê Kurd heye ku bikaribin pê binivîsin?” Mamoste bersiva wî wiha da: “Zîmanê Kurdî zîmanekî devkî ye û heta niha nehatiye nivîsandin! Lê belê nijadperestên Kurd, dixwazin alfabeyekê jê re îcad bikin.” Piştî ji bo bersivê berê xwe da min –lewra min, carinan di derheqê Kurdan de li gorî zanebûna xwe ya mutewazî, pê re nîqaş dikirin- min jê re got ku: “Kurdan berê bi alfabeya ‘Erebî dinivîsandin, lê niha bi Latînî dinivîsin.”

Dema ez vegeyriyam malê û min di derbarê alfabeya Kurdî de ji bavê xwe ku bavê min alimekî dînî bû û pirtûkxanyeke wî ya berfireh hebû pirsî; got: Berê, alfabeyeke Kurdan a taybet hebû, lê belê wekî pirê gelên ku musulman bûne wan jî di lehê alfabeya ‘Erebî de dev ji alfabeya xwe berdane. Min ev keşfa herî xweş li dibistanê ji mamostê xwe re got. Lê belê mamoste, bi tebesumeke tinazî, şeqamek li paşîya stûyê min da û wiha got: “Heta tu çavkanîyê nîşanî min nedî, ev doz û angaşt te, dê wekî îftîra bimîne.”

¹ muazyagup@hotmail.com

² Zanîngeha Yüzüncü Yılê Fakulteya Îlahiyatê Beşa Tefsîrê (hasimozdas@gmail.com) Hin tişt ji aliyê wergêr ve hatine zêdekirin û bi “nîşeya wergêr” hatiye destnîşankirin. Wekî din hemî fikir û raman ên nivîskar bi xwe ne.

Di pirtûkên derbarê Kurdan de, min dest bi lêkolînê kir û pirtûka “Kurdîstan we’l-Ekrad-الأكراد” (ya nivîskarekî bi navê “ملاع. كردي” Mele ‘E. Kurdî, ji weşanên Rabita Kawa derketiye), gihişt hawara min. Lê belê di wê pirtûkê de jî û bêyî ku tu çavkaniyan nîşan bide, ji tiştê ku bavê min gotibû tiştêkî zêdetir nedihat gotin: “Berîya Îslamê alfabeyeke wan hebû û di lehê alfabeya ‘Erebî de dev ji alfabeya xwe berdane.” Min gera xwe ya li çavkaniyê berdewam kir da ku ez bikaribim rastiya xwe ji mamosteyê xwe re îsbat bikim. Heta ku min ew çavkanî beriya çend salan bi dest xist û niha jî ez wê diweşînim.

Di dema xwendina xwe ya bilind de, ji çavkaniyên ku min serî li wan didan, di pirtûka Îlyan Serkîs “إليان سرکيس” ya bi navê “Mu’cemu’l-Metbû’at el-‘Erebiyye” (معجم المطبوعات العربية) di danasîn/tercema Îbn Wehşîyye de min dît ku, di dawîya pirtûka wî ya “Şewqu’l-Musteham fî Me’rifeti Rumûzi’l-Eqlam” (شوق المستهام في معرفة رموز الأعلام) de dibêje; ji nav gelek pirtûkên ku wî wergerandine, du pirtûkên Kurdî jî hene.

Min dizanibû ku pirtûka “Şewqu’l-Musteham” berî du sed salan li Ewpûpayê hatiye çapkirin û temenê destnivîsê zêdetirî hezar salî ye. Gera min a li pirtûkê bê navber dewam kir. Bi piranî ez difikirîm ku di pirtûkê de, dê behsa çend nav û sernavên ji pirtûkên Kurdî ên kevn were kirin û min tu hêvî nedikir ku ez ê alfabeya Kurdî ya orjinal tê de bibînim. Lê belê min dît!

Di sala 2003an de, dema min li navendeke destnivîsan ya taybet midurtî dikir, ji bo ku ez nusxeyek ji pirtûkê çapkirî yan jî nusxeyeke ji destnivîsê bi dest bixim, min ji gelek kesan re nivîsand. Heta peywirdarekî ji min re got ku mamoste Îyad Xalid et-Tebba’ (إياد خالد الطباع) li pirtûkxaneyê Medreseya Sîpehsalar li Îranê di sala 1999an de³ bi tesadufî nusxeyek ji destnivîsê keşf kiriye -lê rast hatiye- û pirtûk ji aliyê weşanxaneyê Daru’l-Fikir ve ji bo çapkirinê tê amadekirin. Beriya ku ez xwe bigihînim mamoste Îyad Xalid et-Tebba’, peywirdar pirtûka çapkirî ji min re anî û ji min re got: Ez dizanim bê ka tu çima li vê pirtûkê digêrî! Lewra tê de behsa herfên-tîpên nivîsa- Kurdî yê kevn tê kirin! Li vir, mizgîniya ku ez li hêviya wê bûm gihaşt min û lêkolînên berfireh û dirêj ku ez ê bi wan ji xewê hişyar bibim dest pê kirin. Birastî jî di pirtûkê de behsa alfabeya Kurdî bi awayekî tam û zelal dihat kirin. Ya herî xweştir jî ku li hemberî pîrî herfên -tîpên- Kurdî, ‘Erebîya wan jî hebûn!

ÎBN WEHŞÎYYE Û GIRÎNGIYA PIRTÛKA WÎ

Îbn Wehşîyye

Navê wî, Ebû Bekir Ehmedê kurê ‘Elîyê kurê Qeysê kurê el-Muxtarê kurê ‘Ebdulkerîmê kurê Hersîya⁴ ye, bêhtir bi Îbn Wehşîyye (ابن وحشية) navdar e, bi

3 Îyad Xalid et-Tebba’, di pêşgotina çapa berhema Îbn Wehşîyye de dibêje ku min ew di sala 1998an li Tehranê ditiye. Muhtemel e ku xwediye gotarê bêhemdî, mêjûya “1999” nivîsandibe. Bnr. Îyad Xalid et-Tebba’, *Menhecu tahqîqî’l-maxtûtat we meahu kitabû Şewqu’l-Musteham fî Me’rifeti Rumûzi’l-Eqlam*, çapa 1., Daru’l-Fikir, Dimeşq 2003, rp. 126. (Nişeya wergêr)

4 Di hin çapên “Fihrist”ê de “Cersiya” derbas dibe. Bnr. Ebu’l-Ferec Muhemmed b. Ebî Yaqub Îshak

es-Sofi (الصوفي) jî tê wesifkirin⁵ ji gelê Keldan e, ‘alimê kimyayê û wekî din e, sala ji dayikbûna wî nayê zanîn, tê tercîhkirin ku ew di dawiya sedsala sêyem a hicrî- dehema mîladî de, wefat kiriye. Ji telîf û wergerên wî ên din: “Xayetu’l-Emel fî ‘Ulûmî’r-Rîyade, el-Fewaid el-Îşrûn fî’l-Kîmyaî, el-Îşarat fî’s-Sihrî, el-Esnam, el-Hayat we’l-Mewtû fî ‘Îlacî’l-Emrad, Kîtabu’t-Tebî’a, Kîtabû’l-Felahe” -ji Keldanî wergerandiye- û pirtûka “Îflahu’l-Kerem we’n-Nexil” , ji Kurdî wergerandiye.⁶

Di bîbliyografiya herî kevn –ji sedsala çarema hicrî/yazdehema mîladî- a ku bi temamî gihastiye me û bi Fihrista Îbn Nedîm meşhûr e, behsa Îbn Wehşîyye tê kirin. Îbn Nedîm wiha dibêje: “Ew, ji kesên ku ji zimanê Nebatî bi bal ‘Erebî ve wergeran dike.” Di cîhekî din de, behsa koleksiyoneke mezin ji pirtûkên wî dike. Herwiha behsa şagirdêkî wî jî dike û dibêje: “Dibe ku heta niha jî sax be yan jî di nêz de wefat kiribe.”⁷

Ji dema Îbn Nedîm ve heta serdema me, Îbn Wehşîyye di gelek çavkaniyên din de jî derbas dibe.⁸

Girîngiya Berhema wî

Pirtûka “Şewqu’l-Musteham fî Me’rifeti Rumûzi’l-Eqlam” behsa herfên/al-fabeya gelek zimanên kevn -yên ku di kevnartiyê de noqbûne û yên heta serdema nivîskar-, dike. Girîngiya pirtûkê ji vê tê; Îbn Wehşîyye, bi tenê behsa herfan nekiriye, digel vê nîşan û sembolên wan zimanan jî ji hev vekiriye û li hemberî wan, herfên ‘Erebî danîne. Heta ji zimanên ku di nivîsandinê de sembolan bi kar tînin û xwe dispêrin wan, gelek mînakên tîne. Yek ji wan, kîtabe/nivîsa

el-Ma’rûf bi’l-Werraq, *Kitabu’l-Fihrist li’n-Nedîm*, Tehqîq. Rîda-Teceddûd, rp. 305. Ev jî, ji ber ku “h” û “c” ya ‘Erebî bi xalekê ji hev cuda dibin. Diyar e ku ev karê mustensixan e û her yekî bi awayekî nivîsandiye. (Nîşeya wergêr)

5 Herçiqas Îbn Nedîm di berhema xwe de wesfê “es-sofi” di heqê wî de bikar anîbe jî, ev ne bi sedem ku bi ilmê tesewwufê mijûl bûye. Lewra di wê serdemê de kesê bi ilmê sîmya û tilsimê re mijûl bibûna ji wan re “sofi” dihate gotin. (Bnr. Mahmut Kaya, “Îbn Vahşîyye”, *DÎA*, Stenbol 1999, c. XX, rp. 437.) Em vî wesfê han, di seydayê wî Ebu ‘Ebdullah Cabir b. Heyyan b. ‘Ebdullah el-Kûfî de jî dibinin. Bnr. Îbn Nedîm, *el-Fihrist*, rp. 420. (Nîşeya wergêr)

6 Bnr. ‘Umer Rîda Kehhale, *Mu’cemu’l-Muellifîn*, Weşanxaneya (Îhyau’t-Tûras el-‘Erebî, Beyrût, c. II, rp. 23; Ziriklî, Xeyrûddîn b. Mehmûd b. ‘Elî b. Faris ez-Ziriklî, *el-E’lam*, çapa 5., Daru’l-Îlm li’l-Melayîn, Beyrût 1980, c. I, pr. 170-171. (Nîşeya wergêr: Li gorî min, Îbn Nedîm di pirtûka xwe ya bi navê el-Fihrist de behsa vê berhemê û naveroka wê jî kiriye. Lê ne bi navê “Şewqu’l-Musteham fî Me’rifeti Rumûzi’l-Eqlam” , belbî bi “Nusxetu’l-Eqlam” derbas dibe. Herwiha dibêje ku “Bi van eqqlaman berhmên sen’et û yên sihrê tîne nivîsandin.” Bnr. Îbn Nedîm, *el-Fihrist*, rp. 423.)

7 Îbn Nedîm, *el-Fihrist*, rp. 305.

8 Bnr. Îbn Hecer, *Fethu’l-Bari*, Daru’l-Me’rifet, c. VIII, rp. 477; Îbn Ebî Useybî’e, *‘Uyûnu’l-Enba fî Tebeqati’l-Etibba*, Dar Mektebetu’l-Hayat, Beyrût, rp. 659, 684-685; *Tefsîra Alûsî*, c. XX, rp. 118, Bexdadî, *Hedîyyetu’l-‘Arifîn*, Dar Îhya’ut-Turas el-‘Erebî, Beyrût Lubnan, c. I, rp. 55 (Ev pirtûk di sala 1951 de ji aliyê weşanxana “el-Behîyye” li Stenbolê hatiye çapkirin û Dar Îhyau’t-Turas el-‘Erebî li ser Ofsetê çapa wê dubare kir); Axa Bizurk et-Tehrani, *ez-Zerî’e*, çapa 2., Daru’l-Edwa, Beyrût 1403, c. X, rp. 171; Îdrîsî, *Nuzhetu’l-Muştaq fî Îxtîraqî’l-Afaq*, ‘Alema’l-Kutub, Beyrût 1409/1989, c. II, rp. 721; Sefedî, *el-Wafî bi’l-Wefîyyat*, Dar îhayu’t-Turas Beyrût 1420/2000, c. IX, rp. 27.

hiyoraglif a ku heta demeke nêz dihate bawerkirin ku Jean-François Champolion ê Frensî, yekem kes e ku ew xwendiyê û nîşanên wê ji hev vekiriyê.

Lê belê lêkolînerê Misrî Erkdarê Hîndekariyê li beşa Enstîtuya Arkeoljiyê li Zanîngeha Londonê Dr. 'Ekkase ed-Dalî (عكاشة الدالي) û ji Sûriyê Yehya Mîr 'Elem (يحيى مير علم), bi lêkolînên xwe yên ji hev cuda gihaştine encama ku Îbn Wehşîyye, yekem kes e ku nîşan û sembolên zimanê Misrî yê kevn vekiriyê û cureyên wê di pirtûka xwe ya bi navê "Şewqu'l-Musteham fî Me'rîfeti Rumûzî'l-Eqlam" de, ji hev veqetandiyê.⁹

Digel van herduyan, Dr. Musfeta Yaqûb¹⁰ ji di teza xwe ya doktorayê ya ansiklopedik de, ya ku dereca şeref û îmtiyazê girtiye behsa vê pêşengiyê kiriye. Lê belê ez nizanîm bê ev lêkolîn û xebata wî neqla ji wan e yan lêkolîn û xebatek din a serbixwe û cuda ye.¹¹

Yekem kesê ku keşfa vê pirtûkê kiriye, dîroknas û rojhilatzanê navdar Joseph von Hammer ê Awistiryayî ye. Hammer, di sala 1806an de li Londonê vê pirtûkê çap dike. Ev, bû sebebê ku herdu lêkolînerên ku navên wan derbas bûn tekîd bikin ku Şampolyon beriya ku nîşanên li ser "Kevirê Reşîd" ê ku nêzî bajarê Reşîd li bakurê Misrê dikeve, bixwîne, divê ku ew destnivîs mutale kiribe.

Girîngiya vî kevirî, ji kitabeyên/neqşên ku bi nivîsa hiyogralîfî û hebûna wateyên wan bi zimanê Yewnanî yê kevn, tê.¹² Şampolyon, di sala 1822an de neqşan/kitabeyan werdigerîne. Lê pirtûka Îbn Wehşîyye "Şewqu'l-Musteham" beriya vê mêjûyê bi nêzî 15 salan hatiye çapkirin. Di piştê ew agahî ji aliyê Edîtorê Zanîstî yê Rojnameya Observer ya Îngilîstanê Robin Mackey, tê weşandin. Ha ew weşan, bi stendina şerefa keşîfkirina nîşan û sembolên hiyoraglifî ji Frensîyan piştî du sed salan be jî, dibe ku weke tolhildanekê be. Lewra Frensîyan di dema dagirkirina Misrê de ew -cîh- keşîf kiribûn û meydan ji zaroyên apên xwe (Îngilîzan) re dixwendin. Wan piştî serkeftina leşkerî, serkeftinek e din ya zanistî jî li ser serkeftinên xwe zêde kiribûn.

Di encamê de, Îbn Wehşîyye pirtûka xwe, çawa ku di dawîya wê de hatiye qeydkirin, di sala 241ê koçê/856ê piştî zayînê de nivîsandiyê, xelas kiriye.

9 Bnr. Yehya Mîr 'Elem, "Îbn Wehşîyye en-Nebetî we Rîyadatîhu fî Keşfî Rumûzî'l-Hiroglîfîyye fî Kitâbîhî Şewqu'l-Musteham", Mecelletu Mecme'u'l-Luxetî'l-'Erebiyye, Dimeşq, (c. 79) jimar. 7, rp. 35-764; "Şewqu'l-Musteham Eqdemû Mextûtîna Keşefe Rumûze'l-Hiroglîfîyye", en-Nedwe 'Alamiyye es-Samîne lî Tarîxî'l-'Ulûmî înde'l-'Erebî, Mektebetu'l-Îskenderîyye, 2004.

10 Birayê nivîskar ê mezin e. (Nîşeya wergêr)

11 Muellîf nusxeyeke ji teza xwe diyarî min kir û niha ez wê di compîtura xwe de muhafeze dikim.

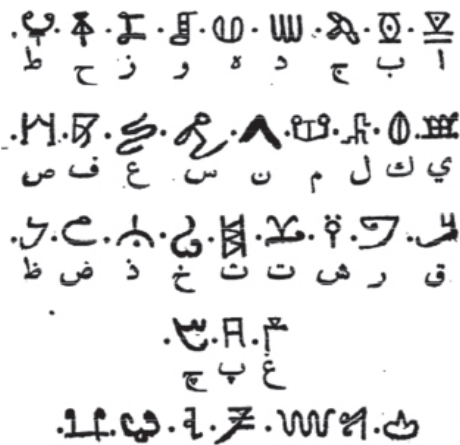
12 Dema Napolyon welatê Misrê dagir dike, di sala 1799an de fermanbarekî Frensî yê bi navê Boşar li rojavayê Misrê "Hecir Reşîd" angî kevirê li nêzî bajarê Reşîd keşîf dike. Ev kevir, di sala 1802'an de bo Qralê Îngilîstanê George III. tê diyarî kirin û kevir dibin Londonê. Qral jî kevir diyarî Muzeya Îngilîstanê dike. Li ser kevir sê kitabe hebûne. Ew jî: Hiyeroglîf (nivîsa Misrê ya fermî), Demotîk (nivîsa ku gel di jiyana xwe ya rojane de bikar dianîn) û Yewnanî bûn. Bi sedem ku nivîsa Yewnanî dihate zanîn, zanyaran texmîn kirin ku dê herdu nivîsên din bi heman wateyê bin û li ser vî esasî sembolên wan kitabeyan xwendin. Bnr: İyad Xalid et-Tebba', *Menhecû Tahqîqî'l-Maxtûtat ve meahu kitabu Şewqu'l-Musteham fî Me'rîfeti Rumûzî'l-Eqlam*, çapa 1., Daru'l-Fikir, Dimeşq, 2003, rp. 129. (Nîşeya wergêr)

Di derbarê Kurdan û Alfabeya Kurdî de

Di pirtûka Îbn Wehşîyye de behsa Kurdan bi çend munasebetan tê kirin. Herçiqaş hevok hindik bin jî lê belê delalet û nîşanên wan hin wateyên girîng di xwe de dicivînin. Da ku perde ji ser dîroka Kurdan ya nediyar were rakirin, hewcedarî bi xebatên pir mezin heye.

Em ê niha li ser munasebata dawî bisekinin. Di pêş de em ê li nîşanên ku ev îbare di xwe de digirin, vegezin. Ji bo kêfxweşiyê, besî me ye ku em li van herfan binihêrin. Heta belbî ji bo pêbilîbûnê be jî divê meriv hewl bide ku van herfan fêr bibe û bi wan binivîse. Ji ber ku nivîsandina bi herfên xwe yên kevn îhya kirine -çi di nav gel de çi jî bi şeklê fermî be-, ez gelê Amazîxan pîroz dikim.

Îbn Wehşîyye di dawîya pirtûka xwe ya “Şewqu’l-Musteham” de dibêje ku “Şeklê qelemekî/alfabeyeke din ji qelemên kevn. Tê de hin herf/tîpên ji qayde û rêzên herfan zêdetir tê de hene. Kurd angaşt dîkin ku Bînoşad û Masî es-Soratî hemî zanist, huner û pirtûkên xwe bi wî qelemî/alfabeyê nivîsandine û sûretê wê weke ku tu dibînî ev e...”¹³

Rewşa Zimanê Kurdî ya Hezar Sal Berê

Weke me berê jî got Îbn Wehşîyye, bi çend munasebetan -di sê cîhan de- behsa Kurdan dike. Me, pêşî dest bi ya dawî ji pirtûkê kir ku tê de behsa herfên Kurdan dikir. Çawa me berê jî soz dabû, em ê niha îşaret bi bal mijarên din ve bikin, tehlîl û analîzên xwe yên li ser wan bibêjin.

Di vir de, em dixwazin berê behsa nêrîna Îbn Wehşîyye ya taybet ya di derheqê van herfan de bikin. Piştî em ê dest pê bikin; nîşan û delaletên gotinên wî yên hindik û besît lê belê yên ku hin wateyên mezin û kûr di xwe de dicivînin,

13 Şewqu'l-Musteham, rp. 204.

raxên ber çavan. Herwiha em ê hin pisrgirêkên ku di derbarê wan herfan de derdikevin holê jî nîqaş bikin.

Berî destpêkirinê, em ê bi bal îfadeya yekem ji pirtûkê ya di derbarê van herfan de, vegerin. Û ji bo vî tiştî ez lêborînê ji xwendevanan dixwazim. Lewra pêwîstî bi vê yekê heye û bila ev wekî pêşgotin û girizgeheke bê jimartin. Îbn Wehşîyye wiha dibêje:

“Beşa heftem ji Şewqu’l-Mustehamê di derbarê naskirin û zanîna nîşanên eqleman/alfabeyan ji eqlamên desthilatdarên ku navên wan derbas bûn, ji Suryan, Hermesî, Firewnî, Ken’anî, Keldanî, Nebatî, Kurd, Kesdanî, Faris û Qibtîyan e...”¹⁴

Ev îfade, didin zanîn ku ev herfên han (alfabe) herfên desthilatdarên Kurdan e. (Ango di wê demê de hin herêm hebûne ku di bin desthilatdariya Kurdan de bûne û Îbn Wehşîyye ew der dizanibûn û nas dikirin. Lê belê ev meseleyeke cuda ye û dibe mijar ji bo gotareke din.) Lê belê di vir de tiştê me eleqadar dike ku ev herfên han, herfên/alfabeya desthilatdarên Kurdan bûne. Ev jî, pîrsa gelo ji van herfan/alfabeyê pê ve tu herfên din ên Kurdan hebûne, bi xwe re derdixe holê.

Di dîrokê de, ji bo zimanekî di serdemekê de çend awa çend tîpên ji hev cuda, tên dîtin. Çavkaniya me di vir de dîsa pirtûka Îbn Wehşîyye ye; lewra ew, ji bo nivîsa hiyoroglaflî behsa sê şekil û tîpan dike. Du şeklan ji bo zimanê Keldanîyan dide û gava ew behsa qelemê desthilatdarekî Suryanîyan dike¹⁵ digel ku ji nivîsa Suryanîyan ya ku îro pê dinivîsin bi temamî cuda ye jî lê di he-man demê de pir dişibe ya ku di pirtûkê de derbas dibe.

Wê demê guncav e ku ji van tîpan/herfan pê ve hin şeklên din jî yên herfên Kurdan hebin. Lewra çawa ku di metnê Îbn Wehşîyye de jî derbas dibe, ev “Herfên desthilatdarên Kurdan”e, ne herfên Kurdan e.

Lê belê ew herf kîjan in û li ku ne? Gelo ew herfên Avestayî ne ku metnên kitêba Zerdeşt pê hatiye nivîsandin û yên ku hin kes bawer dikin ku ew Farisiya kevn e. An jî Pehlewî ye ku pir kes bawer dikin ku Farisiya navîn e. Li hember vê, hin lêkolînerên din jî hene bawer dikin ku ev ziman hemî, zimanên Kurdî yên kevn in û nêzîkatiya wan bi bal hemî zaravayên Kurdî ve ji Farisiya îro, zêdetir e. Bi vî awayî ew dibe herfên/tîpên giştî bo hemî Kurdan.¹⁶

Dibe ku ev herfên/tîpên ku di pirtûka Îbn Wehşîyye de derbas dibin, xeleka madî û nivîskî be di navbera wan zimanên windabûyî û zimanên îroyî de. Ev jî, dibe bar û berpirsyarî li ser pişta dîroknas û zimanzanên Kurdan, da ku li serê muqayese û lêkolînan bikin.

14 Şewqu’l-Musteham, rp. 165.

15 Şewqu’l-Musteham, rp. 165-166.

16 Bnr: ‘Ebdusselam Fehmî, *Tarîxû’l-Luxat el-Îranîyye*, sala çapê, 1972, rp. 30 û piştî wê, 50 û piştî wê; Giw Mukriyanî, *Ferheng Mehabad*, rp. 770; û piştî wê, Abdullah Varlı, *Dîroka Du Gelên Kurdan*, Weşanxana Sipan, Stenbol 1997, (pêşgotin).

Analîza Zanistî û Îfadeyên Îbn Wehşîyye yê di derbarê van Herfan de

Îbn Wehşîyye wiha dibêje: “Ji qelemên/alfabeyên kevn, şeklê qelemekî/alfabeyeke din. Hin herfên ji qayde û rêzên herfan zêdetir tê de hene. Kurd angaşt dikin ku Bînoşad û Masî es-Sorâtî¹⁷ hemî zanist, huner û berhemên xwe bi wî qelemî nivîsandine.”¹⁸

Piştî ku li hember her herfekê muqabilê vê ji herfên ‘Erebî dide, heft herfên ku muqabilê wan di ‘Erebî de tunene, dimînin. Dûvre wiha berdewam dike:

“Me, di tu ziman û qeleman de ji bo herfên mayî, ne xwendin û ne jî mînak dîtin. Ew ji eqlamên ecêb û rusûmên/sûretên, xerîb in.”¹⁹

Di serî de tiştê ku bala mirov dikişîne gotina wî ya: “Ji eqlamên kevn” e. Digel ku di navbera wî û herfên Yewnanî û herfên Hîyarogîf zêdetirê 1500 salan heye jî, ew bi kevnîyê nav nekirine. Lewra peyva “kevn” di hizir û mefhûmê wî de, vedigere bi bal gelek sedsalên berê.

Lê belê dema behsa hin herfên ku beriya Firewnanîyan in û ji aliyê wan ve jî hatine bikaranîn dike, bi kevnîti îşaretî bi bal wan ve dike. Lê herfên ku Firewnîyan bi xwe danîne, wan bi kevnîti nav nake. Bi kurtasî, di bikaranîna vê peyvê de di pirtûka xwe de pir bidîqat û hesas e. Ji bilî ku îşaretî bal nivîsên/kîtabetên gelên Mabeyne’n-Nehreyn (Mezopotamyayê) mîna Hermesîyan, Nebatî, Keldan û Kurdan bike, di her halî ew peyva “kevn”, zêde bikar nayîne. Çimkî peyva “kevn” di nêrîna wî de, vedigere bi bal hezar salan. Sedemê ku me ew îbare anî pêşberî we, ne bi tenê ji bo nîşandayîna ku gelê Kurd gelekî kevn e; belbî ji bo delalet û nîşandayîna kevnîtiya nivîsa Kurdî ye –ku mijara nivîsa me ye–. Di navbera herduyan de cudahiyeke diyar û zelal heye. Lewra wekî ku aşkere ye, gel ji nivîsa xwe pir kevntir e. Çawa ku îşaret dike bi bal pêşketina nivîsa Kurdî ji aliyê zeman li ser kîtabetên Firewnî û Yewnanîyan. Di heman wextê de îşaret dike ku Kurd bi deh hezar salan e ew der ji xwe re kirine war û bûne nîştîmanê wê.

17 Mamoste Kadri Yıldırım, di gotara xwe ya “Kürtlerin İslam Öncesi Alfabe Serüveni” dibêje ku “Binû Şad û Masî Sûratî” navê du eşîrên Kurdan ên desthilar in. Lê tu agahiya me di heqê wan tune. Vê jî, ji îfadeya Îbn Wehşîyye ya di beşa heftem “desthilatdarên kevn”, derdixe. Bnr. Kadri Yıldırım, “Kürtlerin İslam Öncesi Alfabe Serüveni”, *Kürt Tarihi Dergisi*, jimar. 5, Şubat-Mart, 2013, rp. 27-28.) Lê belê bi min, evê tesbîta mamoste Kadri şaş e. Lewra di îfadeyên Îbn Wehşîyye de herçiqas “desthilatdarên kevn” derbas bibe jî, lê dema ew behsa “Bînoşad” û “Masî es-Sorâtî” dike, vê yekê mîna angaştê Kurdan bilêv dike. Wekî din “Bînoşad û Masî es-Sorâtî hemî ilm, huner û pirtûkên xwe bi wî qelemî/alfabeyê nivîsandine”, di ‘Erebî de “کتبا”, “علومهما”, “فنونهما” û “کتابهما” derbas dibin. Ev hemî jî didin nîşandan ku ew, ne eşîr in, belbî du kes in. Bnr. *Şewqu’l-Musteham*, rp. 204. Li aliyê din “Ew angaşt dikin ku ew zarokên Bînoşad in” behsa “Masî es-Sorâtî” nayê kirin. *Şewqu’l-Musteham*, rp. 203. Ji vê jî dîsa tê fêhmê ku ew ne du eşîr in. (Nîşeya wergêr)

18 *Şewqu’l-Musteham*, rp. 204.

19 *Şewqu’l-Musteham*, rp. 204.

Herçiqas delalet û nîşanên gotinên Îbn Wehşîyye yê din mezin û girîng bin jî, da ku em ji mijara xwe dûr nekevin, em xwe di ser wan re diavêjin. Niha em werin ser pîrsgirêk û pîrsên ku di derbarê van herfan tên kirin.

Pîrsgirêkên derbarê van Herfan de Pîrsgirêka Herfên ku Niha di Kurdî de tunene

Dema ku em li herfên/tîpên Kurdî yê di berhemê de derbas dibin dinihêrin, 28 herfên/tîpên ‘Erebî ku li hember wan hatine danîn û paşde du herfên şîrovekirî û heft herfên ne şîrovekirî ku tê de derbas dibin, bala me dikişîne. Herçiqas di ferhengên Kurdî yê kevn ên ku bi herfên ‘Erebî hatine nivîsandin de pirê wan tîpan hebin jî, em hemî dizanin ku îro di ferhengên me yê nû yê bi tîpên Latînî hatine nivîsandin de tunene. Gelo dibe ku ew tîp, di wê demê de hebûn û piştê jî holê rabûn û wendabûn?!

Li gorî nêrîna min, hemî tîpên ‘Erebî; ji sê “ث” û zalê “ذ” pê ve heta belbî herfa (ض) “dad”ê jî (divê were zanîn ku gotina; “Zimanê ‘Erebî zimanê dadê ye” ne ji ber ku “dad” bi tenê di zimanê ‘Erebî de heye) di Kurdî ya ku îro em pê diaxivin de heye. Bi taybetî jî di devoka Botîyan an jî Cizîrîyan de. Çawa ku devoka Qurayşîyan di nav ‘Ereban de cihekî wê yê taybet heye, bi tifaqa hemî zimannasên Kurd, devoka wan jî ji ber revantî, fesahet, ziravî, û safîtiya wê ewqas taybet e.

Li gorî min, herfa “zal” (ذ) û “sê” (ث) û li gorî pirê yê ku bi zimanê Kurdî xwedî îhtimam in, herfên “ح, خ, ص, ض, ط, ظ, ع” (hê, xê, sad, dat, tê, zê, ‘eyn,) û li gorî piran tîpa “xeynê” (غ) wekî pîrsgirêk dimînin. Zimannasên Kurd li ser herfa “xeyn”ê axivîne û hinekan dîtine ku vê pîrsgirêkê bi danîna du nuqteyan li ser “xê” ya Latînî, çareser bikin û -digel ku di pirê lehceyan û bi taybetî di lehceyên başûr de hebûna xwe parastibin jî- di derbarê herfên din de neaxivîne. Rast e hinekan hewldane ku hin herfên din ên ku bawer kirine di Kurdî hene, mîna “k” û “b” ya ker/tî û “r” û “l” ya stûr ên ku wekî herfên serbixxe di alfabeya Soranî de ne, çareser bikin. Lê belê hewldanên wan ji bo vê û yê din, bêtî ku tu qayde û rêzan ji wan re diyar bikin an jî danîna nîşaneke ku bi bal ve îşaret bike bi tenê rêya bilêv kirina wan xuya kirine. Li berevajî ‘Erebî, ew tîp, ne sirf sîfet in ji tîpan re. Lewra eger sîfet bûna ji bo herfan, divê ku bi şeklekî daîmî û li gorî herfa dengdar a berê yan jî piştî wê, -mîna sîfetê tîpên ‘Erebî ku qayde ji wan re hatiye danîn, lewra di ‘Erebî de ew li gorî herekeyan -dengdaran- tên guhertin- bihata guhertin. Wekî ziravî û stûriya herfa “lam” û “rê”, bilindkirin û daxistina “xê” û qelqelekirina herfên qelqeleî û hwd. ji qaydeyên ku di Tecwîda Qur’ana Pîroz de hene. Zimanzanan, di xebatên xwe de di bin beşa hermonî û rewantiya tîpan de, hin nû berê xwe dane vê mijarê.

Ji bo ku mijar, ji aliyê xwendevanên di zimanan de ne pîspor in bi awayekî zelaltir bê zanîn em dibêjin: Dibe ku ev tîp berê hebûn, lê belê bi derbasbûna sed salan di jiyana zimanan de hatine veşartin û windabûne. Niha em ê hin mînakên ku ji me hemîyan re nêz in û tên zanîn bidin. Mînaka yekem tîpa

“cîmê” (ج) ku li ba Misrîyan hatiye guhertin û dema bi fusha jî dixwînin “cîmê” wekî “g” bilêv dikin û “Cemal” nola “Gamal” dibêjin. Li welatê Şamê jî tîpên “sê” (ث) û “zal” (ذ)ê, êdî bi tîpên “tê” (ت) û “dal” (د)ê hatine guhertin. Ehlên Şamê “selase” (ثلاثة) bi zimanê ‘Erebî wekî “telate” (تلثة) û “zeheb” (ذهب) jî wekî “deheb” (ذهب) bilêv dikin. Çawa ku li Fas/Mexribê tîpa “zê” (ظ) bûye “dad” û di dema xwendinê de ji gotina “zulm”ê re dibêjin “dulm”, li Kuweytê, “cîm”ê hin caran dikin “y”e û “decace” (دجاجة) dikin “deyaye”. Herfa “qaf”ê (ق) ya ku pîvan e ji bo naskirina pirê lehceyên herêmên ‘Ereban, li ba pirê Xelîcîyan wekî “g” tê bilêvkirin, li Şamê û Misrê wekî “hemzeyê”, li cem Filistinîyan wekî “kafê” (ك) û li herêma kersaxa Sûriyê wekî “qaf”a ker tê bilêvkirin.

Dema em li qîraetên²⁰ Qur’ana Pîroz diponijîn ku ew jî pîvaneke pir xweş e ji bo naskirina zaravayên ‘Ereban ên wê deme, em dibînin ku di wê demê de hin tîp hebûne ku îro di nivîsandina ‘Erebî de nayên naskirin. Wekî mînak herfa îmaleyê “ê” ya Frensî yan jî Kurdî di pirê qîraetên Qur’ana Pîroz de û bi taybetî jî di riwayeta ku îro li Fasê tê xwendin (hinek riwayatên ji Werş û Qalûn). Tê bîra me hemîyan ku Şêx ‘Ebdulbasit Ebdussemed, elîfa “we’ddûha” (والضحى) û “qela” (قلى) ji sûretê Dûha, çawa îmale dikir û wekî “ê” dixwend.²¹

Mînakên bi vî awayî di hemî zimanên de pir in. Ji herfên ku di zimanê Îngilîzî de bi hev re tên nivîsandin û ji herfên tên nivîsandin lê belê nayên bilêvkirin an jî di Îngilîzî de bi awayekî û di Frensî de bi awayekî din tên bilêvkirin, bi hêsanî em dikarin nas bikin. Û ger ne ji tîrsa dirêjkirinê bûna, me dikaribû hin mînakên din jî bidana.

Pirsgirêka Herfên ku Niha hene lê Behsa wan an jî Şîroveya wan Nehatine Kirin

Herfên dengdar ên sivik (an jî di zimanê ‘Erebî de herekatên herfan; ziber, zêr û pêş) di temamê zimanên ku wî cih daye wan û jimara wan jî 69 ziman in de, tunene. Ji ber vê yekê me behsa wan nekir. Lêbelê tîpên din, Îbn Wehşîyye bi tenê behsa xerabeta zimanê Hermesîyan dike û dibêje ku, tê de hin tîp hene ku ne di zimanê ‘Erebî de û ne jî di zimanê eceman de, tu mînak ji wan re tunene û jimara wan tîpan digihîne 38 herfan. Digel wî hawî jî, çawa ku ji hemî zimanên ku tîpên wan jî tîpên ‘Erebî cuda ne şîrove anîne, wan tîpan jî hemîyan şîrove û tefsîr dike. Lê belê dema behsa qelem/herfên Kurdî dike, ji neh tîpên ku ji alfabeya ‘Erebî cuda ne, du herfan bi tenê şîrove dike. Û ji 37 tîpên Kurdî her heft tîpên din şîrove nake.

Diyar e ku Îbn Wehşîyye nikaribûye wan herfan şîrove bike, an jî dibe ku ji ber pîrbûna pirtûkên zanistî yê ku bi zimanê Kurdî hatibûne nivîsandin -jixwe Îbn Wehşîyye du heb jî wan bi bal ‘Erebî ve wergerandine-, nexwestiye ku ji wî

20 Qiraet, ji cure û awayên xwendina Qur’anê re, tê gotin. (Nîşeya wergêr)

21 Ango wî “والضحى” û “قلى” bi awayê “we’d-duhê” û “qelê” dixwendin. (Nîşeya wergêr)

pêve kesekî din bi wan tîpan bizanibe û bi wî awayî tu kes nebe hevparê wî di vê şerefê de.

Bi vî awayî, piştî ku Îbn Wehşîyye nêzî 70 zimanan şîrove û tefsîr dike, zimanê Kurdî di pirtûka wî de dibe zimanê yekem ku nikaribûye hin tîpan jê şîrove bike.

Lê belê çareserkirina pirsgerêka tîpên ku îro hene û tîpên ku tunene dikeve ser milê zimannasên Kurd û Entîtuyên wan ên ziman. Ji bo tehqîq û analîzkirina tiştên bi wan tîpan ve girêdayî ne, hewcedarî bi tezên bilind hene. Her tîpek jê dibe ku bibe mijar ji bo tezeke zanistî ku meriv pê dîploma doktorayê di dîroka ziman de bistîne. Tê bîra min ku min carekê xwendibû ku yekî rojhilatzan di tezekê de li ser mijara ku herfa yekem di zimanê ‘Erebî de “hemze” ye; ne “elîf” e xebitiye! Lewra elîf ji du hemzeyan pêk tê.

Mîna ku ez li bajarê Şamê pêrgî xwendekarekî rojhilatzan ji Ewrûpa ku di derheqê rêbaz û şêklê nivîsandina daxuyaniyên şînê/teziyan²² bi zimanê ‘Erebî li ser tezekê dixebitî hatim.

Bilêvkirina hin Herfên ku bi tenê di Zimanê Kurdî de hene û Îbn Wehşîyye Nikaribûye wan Şîrove Bike

Şêwaz û rêya bilêvkirina zimanê Kurdî û tîpên dengdar, ji bo kesên bîyanî yên dixwazin ku Kurdî hîn bibin, di xwe de pir zehmetiyan dicivîne. Di destpêka serdemê 19. dema ku Waliyê Amedê yê wê demê Dîyaudîn Xalid Paşa el-Meqdisî, ferhenga xwe ya bi navê “*el-Hedîyyetu’l-Hemîdîyye fî’l-Lûxetî’l-Kurdîyye*” telîf dike an jî -wek ku ji min ve xuya dibe- bi yekî dide amadekirin, di mada “ker” de wiha dibêje: Tê wateya “الحمار، والأصم، والقرض، والفرض، والقطعة من الشيء” “ker (heywan), kesê ker, deyn, par û parçeyê tiştekî” û piştî wiha berdewam dike “li ba Kurdan di bilêvkirina vê peyvê de li gorî wateyên ku derbas bûn hin cudahiyên ne aşkere hene ji wan pêve tu kes pê nizane û di vir de îfade kirina wan ne pêkan e.”²³

Weke ku aşkere ye ev ferqên han bi zêdekirina dengdarekî bi tenê dertê holê û hesabê zêdekirina dengdarên din li ba te ye. Tu dikarî xeyal bikî bê ka çawa bi zêdekirina “zêr”ekê yan jî “pêş”ekî wetayên cuda derdikevin holê.

Nivîsakara Ewrûpî Margrit Can di pirtûka xwe ya bi navê “*Ebnau’l-Cin*” (Zarokên Cinan) de, îşaret bi bal van ferqan û rêya bilêvkirina tîpên Kurdî ve kiriye. Û xerîbdîtina xwe ya ku bi pesendkirinê re tevlihev, aşkere dike. Di vir de ez ‘uzrê xwe ji xwendevanan dixwazim, lewra pirtûk niha ne di destê min de ye da ku ez jimara rûpelê wê bidim wan.

22 Çawa ku li hin deveran ji bo mirina yekî sela tê xwendin, li welatê ‘Ereban jî mirina kesê mirî li kaxizan dinivîsin, li ber mizgeft û bi dîwaran ve dizeliqênên da ku mirina wî diyar bikin. (Nîşeya wergêr)

23 *el-Hedîyyetu’l-Hemîdîyye fî’l-Luxetî’l-Kurdîyye*, çapa 2., tehqîq Muhemmed Mukrî, Mektebetu Lubnan 1987, rp. 182.

Çawa ku zanyarê zimanan Michael L. Chyet ê Emerîkî yê ku bi 30 zimanan zêdetir dizane, aşiqê zimanê Kurdî û zaravayên wê ye û Kurdî, ji nava zimanên ku niha hene zimanê herî dewlemend dihesibîne, di bernama heftane ya “zimanê me” a ku pir salan ji 1990an û piştî wê di Radyoya Dengê Emerîka di beşa Kurdî de weşana xwe dikir, wî bi şeklekî zêde serkeftî behsa van ferqên dengî û rêya bilêvkirina wan li herêmên cuda yên Kurdan, dikir.

Wê demê ne xerîb e ku Îbn Wehşîyye li hember bilêvkirina rêya van herfan ecêbmayî bimîne û di serî de wiha bibêje: “Ji qelemên/alfabeyên kevn, şeklê qelemekî/alfabeyeke din. Hin herfên ji qayde û rêzên herfan zêdetir tê de hene.” û wiha bi dawî bike: “Me, di tu ziman û qeleman de ji bo herfên mayî ne xwendin û ne ji mînak dîtîn. Ew ji eqlamên ‘ecêb û rusûmên/sûretên, xerîb in.”²⁴ Bi taybetî ji dema em bidin ber çavên xwe ku ev pirtûk zêdetirî hezar sal berê hatiye nivîsandin û zimanê Kurdî wê demê bêhtir xwerû bûye. Ev, di bilêvkin û beyankirina tîpan de mezîyeteke zimanê Kurdî bi tenê ye. Ev yek belbî ji bo xwendekar û lêkolînerên “Îlmê Dengan” pir mînakan bide û bibe wesîle ji bo keşfkirina asoyên nû û yekta di vî warî de.

Hin pirsgrêkên din jî hene. Wekî mînak gelo rêya nivîsandina Kurdî ji destê rastê bi bal çepê yan jî çepê bi bal rastê ve bû. Di vî warî û di warê rêya nivîsandinê de bê ka bi hev re yan jî cuda dihat nivîsandin?

Wekî rewşa pirê zimanên Îranî û zimanên Mabeyn Nehreyn (Mezopotamya) yên kevn de jî heye, qenaeta min ku zimanê Kurdî ji rastê bi bal çepê ve dihat nivîsandin. Lê belê ji ber ku ev tîp sembolên ji hev cuda ne, pêkan e ku bi herdu awayan jî bîn nivîsandin. Encax eger ku bi hev re bîn nivîsandin, divê ku bîn destnîşankirin. Hevalekî min bo sazkirina hin fontan li ser compûtirê ji bo van herfan bi min re ket têkiliyê û ez bawer im ku ev mizgînîyeke xêrê ye.

Di dawîyê de, ev tîpên nivîsa Kurdî li benda xebatên zanyarên Dîroka Cîhanê û Kurda ye, da ku neqş û destnivîsên di herêmên cuda yên Kurdîstanê û yên li hemî cîhên cîhanê hatine keşifkirin, ji nû ve bixwînin. Kî dizane, lewra bi xêra vê pirtûkê û bi cehd û xebata lêkolînerekî bi tenê ku piştî gelek kes bûn peyrevê wî, gelek sirrên çanda Firewnîyan keşif bûn û gelek raman û nêrînên di derbarê çanda Firewnîyan ên ku heta wê demê ji aliyê pir kesan ve wekî rastiye dihatin zanîn, berevajî bûn. Em li hêvîya Şampolyonekî nû ne, da ku nîşan û sembolên van herfan veke û wan bi eser û neqşên ku li Kurdîstan û Cîhanê keşif bûne, wan bide ber hev û bi hev re muqayese bike.

Tehlîla Herdu Berhemên Kurdî yên herî kevn

Îbn Wehşîyye bi van gotinên xwe yên zanistî yên delal ên li jêr, pirtûka xwe “Şewqu’l-Musteham fî Me’rifeti Rumûzi’l-Eqlam” bi dawî dike. Ew wiha dibêje:

24 Bnr. *Şewqu’l-Musteham*, rp. 204.

“Ew, ji eqlamên/herfên xerîb û resmên/şeklên nedîtî ne. Min li Bexdayê di sendoqekê de nêzî 30 pirtûkên ku bi vê xetê hatibûn nivîsandin, dîtî. Li Şamê jî jê du pirtûk li ba min bûn. Yek jê di derbarê “çandina rezan û darên xurmeyan” ya din jî di heqê “tesbîta avan û awayê derxistina avê li cihên nediyar.” Da ku mirovahî ji wan sûdê wergire, min ew ji zimanê Kurdan bi bal ‘Erebî ve, wergerandin.”²⁵

Dema em werin ser tehlîl û analîzkirina van gotinên wî, em dikarin bi hêsanî xwe bigihînin van encaman:

Encama Yekem: Zimanê Kurdî di wan deman –dawiya serdema sêyem ya koçê/dehê piştî zayînê- de, ji zimanên zanistî yên cîhanê bûye. Îbn Wehşîyye bi xwe li Bexdayê bi vî zimanî 30 pirtûk dîtine. 30 pirtûk ji bo wê demê -destpêka telîf û wergerên bi bal ‘Erebî ve-, tiştêkî ne hindik e. Heta dibe ku li cem pir kesan bi tu zimanî nivê van jî tune bin. Piştî tîne ziman ku li cem wî bi vî zimanî, li Şamê du berhem hebûne. Herdu berhem jî di mijarên zanistî de bûne.

Berhema yekem, di barê çandina rez û darên xurmeyan de bûye. Ya duyem jî li ser tesbîta avan û awayê derxistina avê li cihên nediyar. Lê mixabin, wî behsa nav û mijarê pirtûkên din nekiriye. Birastî jî ez li ser mijara herdu berhemên navborî pir ponijîm. Herdu jî ji aliyekî ve bi çolê re têkildar in. Kesê Kurdîstanê û pîrbûna av, kanî, çem û heta bîrên wê nas bike, dê derxistina avan jê re xerîb were. Ev tişt jî dibe sedemê hin pîrsên din; ji belavbûna Kurdan li erdnigariya wê demê û her wiha têkilî û danûstendina Kurdan û çanda wan bi çandên derdorê re.

Berhema duyem, di bara xurme û rezan de ye. Tê zanîn ku tirî, ji sedî sed mîweyekî Kurdîstanê ye. Ji lewra çawa ku di zimanê ‘Erebî de pir nav bo xurmeyê -ku mîweyekî ‘Erebî û çolê ye-, hene, di zimanê Kurdî de jî pir nav bo celebên tirî hene. Ez bêhtir li ser têkiliya ka gelo fêdeya ku xurme û tirî di berhemekê bi hev re cih girtine çî ye, sekinîm. Di dawiyê de ez gihaştîm encama ku ev herdu ji pir aliyan ve dişibin hevdu. Herdu jî demeke dirêj dimînin û di pêvajoyên manendê hev -ku di her merheleyê de ji wan îstifade tê kirin- re, derbas dibin. Bi hersim û bilhê²⁶ dest pê dikin da ku bibin tirî û xurme û bi mewîj û temrê²⁷ bi dawî dibin. Di vê merheleyê de herdu jî dibin qût û qatix.

Piştî jî bo dara herduyan jî, navên cuda hene. Mesela nayê gotin, dara xurmeyê yan jî dara tirî, li berevajî vê bo dara xurmê “Nexl” û bo dara tirî jî “Kerm”, tê gotin.²⁸ Her wiha herdu jî di merhela pêşî de dibe ku bîr ‘esiran-din an jî di merhela xwe ya duyem de bîr meyandin. Her wiha pêkan e ku

25 Şewqu’l-Musteham, rp. 204-205.

26 Di ‘Erebî de bo merheleya berî ku bibe xurme re tê gotin. Ji ber ku di Kurdî de me tu nav jê re nedît. Me navê wê yî original hilbijart. (Nîşeya wergêr)

27 Me tu nav jî vê re jî nedît. Bo vê yekê, me got “temr” ango xurmeya hişkîrî. (Nîşeya wergêr)

28 Ev, di mantiqa zimanê ‘Erebî de wiha ye. Di Kurdî de dara xurmeyê tê gotin. Lê dara tirî nayê gotin. Jê re “mêw” tê gotin. (Nîşeya wergêr)

vexwarinên curbicur ji wan bên bidestxistin. Ha ev e têkiliya ku tirî û xurme di berhemekê de bi hev re cih girtine.

Ya duyem: Zimanê Kurdî bi tenê, ne zimanekî zanistî bû, li berevajî vê li warên cuda belevbûyî jî bû. Lewra li gorî ku Îbn Wehşîyye li Bexdayê 30 û li Şamê jî 2 berhem dîtine, dide nîşandan ku ev ne bi Îbn Wehşîyye yan jî li erdnigariya ku nêzî Kurdan e, mîna Bexdayê ve re, girêdayî ye. Belbî derbasî mentiqeyên hîn durtir jî bûye. Herî kêr zimanê Kurdî heta sedsala sêyem a koçê/dehê piştî zayinê, ji zimanên zanistî yê belavbûyî bû. Piştî ku pêngava telifê bi zimanê ‘Erebî dest pê kir, pêşde çû û bi ser hemî zimanê din ket. Çawa ku zimanê Îngilîzî ji sedsala 18min heta roja me bi ser hemî zimanên din ket. Heta nêzî du sed salan berê gelek zimanên zanistî yê belavbûyî hebûn, lê belê zimanê Îngilîzî, bi ser tevan ket û bû zimanê zanistî yê yekem. Ev tişt hat serê zimanê Kurdî, Keldanî, Suryanî û Farsî jî; piştî ku ‘Erebî di dema xwe de li pêşber wan bi ser ket. Eger mesela ku zimanê Kurdî ji sedsalan ve ye zimanekî zanistî yê belavbûyî bû, xerîb bê dîtin û îro jî hewl dide ku xwe bigihîne zimanên zanistî yê hemdem, di bersiva vê xerîbdîtinê de em dibêjin: Zimanê ‘Erebî çend sedsalên berê, hema çî bigire zimanê zanistî yê bi tenê bû, lê belê îro jî bilî Zanîngehên Sûriyê –bo vê tê spaskirin- li temamê zanîngehên welatên ‘Ereban pirê zanistan, ne bi zimanê ‘Erebî didin xwendin.

Ya sêyem: Zimanê Kurdî, ji pêşengên zimanên zanistî bûye. Çawa ku îro di navbera Îngilîzî û Frensî de reqabet û hemberî heye, wê gavê jî pêşbazî û hemberî di navbera Kurdî û Keldanî de bûye.

Li gorî tehlîl û analîza zanyarekî mîna Îbn Wehşîyye, di cihê duyem ê ku tê de behsa Kurdan dike ew wiha dibêje: “Lê belê Keldan, di dema xwe de di warê zanist, mearif, hikmet û huneran de mirovên herî zana bûn. Pêşiyên Kurdan dixwestin ku bi wan re gengeşiyê bikin û dirûvê wan bidin xwe. Lê ev, biqasî durahiya erd û asîmanan ji hev dûr e. Pêşiyên Kurdan, bi tenê di warê hunera çandinî û taybetmendiyên gihayan de, li pêş bûn. Ew dîsa angaşt dikin ku ew zaroyên Bînoşad in, Berhema Adem aleyhiselam ya li ser çandiniyê û herwiha berhema Sexrîs û Qusamî jî gihastiye wan. Di her rewşê de ew angaşt dikin ku bi Esfarê Seb’e (Heft Berheman) û berhema birêz Dewanay, dizanin.²⁹ Dîsa angaşt dikin ku di bara efsûn û tilsimê de jî xwedî zanîn in. Lê belê rastî ne wiha ye. Belbî temamê van zanyarî û huneran bi rêya Keldanan gihastiye wan. Û ew,

29 Îbn Wehşîyye, di pêşgotina berhema “*el-Felahetu’n-Nenetiyye*” ya ku ji zimanê Keldanî bi bal ‘Erebî ve wergerandiye, di derheqê “Sexrîs”, “Qusamî” û “Dewanay” de hin agahiyan parve dike. Li gorî îfadeyên wî, ev berhem Ji aliyê sê zanyarên Kesdanî (Nebatî) bi zimanê Suryanî yê kevn, ango bi zimanê Aramî hatiye nivîsandin. Sexrîs, dest pê kiriye, piştî Yentûşar û Qusamî, temam kirine. (Îbn Wehşîyye, *el-Felahetu’n-Nenetiyye*, Tehqîq, Tewfîq Fehd, el-Me’hedu’l-‘Ilmî el-Firensî li’ d-Dirasat el-‘Erabiyye, Dimeşq, rp. 9. Di derbarê “Dewanay” jî dibêje ku ew jî “Balîl”ê ye û beşeke ji berhema wî ya di mijara sirên felekê, hereketa stêrkan û bandora wan li ser bûyeran bi bal ‘Erebî ve wergerandiye. Îbn Wehşîyye, *el-Felahetu’n-Nenetiyye*, rp. 8. (Nîşeya wergêr)

di van tiştan de pêşiyên wan in. Ji lewra di navbera wan de hergav neyartiyê berdewan li dar bûye.”³⁰

Ya çarem: Zimanê Kurdî, ji zimanên ku Çanda ‘Erebî ya Îslamî, jê berhem wergerandiyê. Û ji ber vê jî, ziman û çanda Kurdî, li ser çanda Îslamê bandor kiriye.

Herwekî ku tê zanîn, medreseyên ku wergera bi bal zimanê ‘Erebî di wan de dest pê kirin, hema çî bigire li Kurdîstanê yan jî li warên nêzî wê bûn. Dîroknas bi piranî behsa medreseyên mîna Ruha -Heran-, Entakya, Nuseybîn û Re’su’l-‘Eynê³¹, dikin.³² Li ser esasê têkiliya di navbera van medreseyan û vî metnê qe-dirbilind de, ji îro û pê de li ser dîroknasan pêwîst e ku qîma xwe bi gotina “Werger, ji zimanên Suryanî, Yewnanî, Farisî û hin caran ji Hindî, dihate kirin” neyînin, li berevajî vê –bo pêbawerî û emaneta zanistî, ne ji bo tiştêkî din- divê ku zimanê Kurdî û Keldanî jî li ser zêde bikin.

Di roja me de herçiqas em navê hin berhemên ku ji van zimanan bi bal ‘Erebî ve hatine wergerandin -da ku Çanda ‘Erebî ya Îslamî hîmên xwe li ser ava bike-, bizanibin jî, ji tunebûna bizava Çanda ‘Erebî ya Îslamî de ku bi bal ‘Erebî em navê du pirtûkên ku ji Kurdî hatine wergerandin, dizanin. Heta ji wan zimanên ku borîn behra hinan jê berhemek bi tenê bû. Hema çî bigire jî Farisî em wergera berhema dîrokî “Şahnamê” bi tenê dizanin. Ji Yewnanî jî bi tenê tiştên li ser zimanê hekim û bijîşk Eboqrat, hatine gotin, ji zimanê Hindî jî berhema “Kelîle û Dimne” dizanin. Lê em dizanin ku pirtûka “Îflahu’l-Kerm we’n-Nexl/Çandina Rez û Darên Xurma” û pirtûka “Tesbîtu’l-Mîyah/Tesbîta avan û awayê derxistina avê li cihên nediyar” ji Kurdî hatiye wergerandin. Herwiha em dizanin ku ji Keldanî jî berhema “el-Felahet=Çandî” hatiye wergerandin. Bi vî awayî ev herdu ziman jî hin mafên xwe yên li ser mirovahiyê bi derengî be jî, bidest dixin.

Dibe ku ev, bibe bersiva pirsên min û heta pirsên hinekên din, dema ku min hûr û kûr li bibliyografya Fîlozof Farabî yê ku di dawîya sedsala 3yemê koçê/10emê piştî zaniyê wefat kiriye, mêze dikir, min dît ên ku behsa jiyana wî dikin, digel pir zimanên ku baş bi wan dizanibû; ji Suryanî, ‘Erebî, Farisî û Tirkî, hergav dianîn ziman ku wî baş bi Kurdî jî dizanibû. Wê gavê min ji xwe

30 Şewqu’l-Musteham, rp. 202-203.

31 Di Kurdî de jê re “Serê Kaniyê” tê gotin. Piştî navê wê bi “Ceylanpınar”ê hat guhertin. (Nîşeya wergêr)

32 Fuad Ebdulmutellib, *et-Terceme we’l-Behsu’l-‘Ilmî*, Kulliyetu’l-Mu’ellimîn Qismu’l-Luxeti’l-Îngilîziyye, Riyad, r. 22. Wî jî çend çavkaniyên cuda ev neqil kirine. Yek jê “Nezretun fî Hereketi’t-Tercemeti we Neqli’l-‘Ulûm ‘inde’l-‘Erebî fi’l-Qerneyn el-Ewwel we’s-Sanî el-Hicriyeyn”, Mecelltu’l-Me’rifet, jimar 398, Tîşrîn es-Sanî (Mijdar), 1996, rp. 152-177. Di derbarê rola wergerê di Çanda Îslamî de di serdema sêyem û çaremê koçê de bnr. Reşîd Hemîd Hesên el-Cemîlî, *Hereketu’l-Tercemeti fi’l-Meşriqî’l-Îslamî fi’l-Qerneyn es-Salis we’r-Rabî’ li’l-Hicreti*, Libya 1982; Muhammed Xêr Şêx Mûsa, “Fennu’t-Tercemet fi’n-Neqdi’l-‘Erebî”, Mecelletû ‘Elamat, Receb 1414/1993, Suûdiyye, c. 10/3, rp. 197-225.

dipirsî, Farab, bajarê ku Farabî jê ye û nisbeta wî bi bal ve hatiye kirin, ne li erdnigariya Kurdîstanê ye, li berevajî vê ew li Turkîstanê ye. Gelo çi bûbû sedem ku Farabî, zimanekî ku ne zimanê zanistê ye (wê demê min qedr û qîmeta zimanê xwe nizanibû) fêr bike. Lê îro ez vê yekê jî, wekî delîleke din li ser ku Kurdî, zimanê ilmê bûye, zêde dikim.

Bi taybetî jî dema em muzikşinasiya Farabî bînin ber çavên xwe û îcadkirina wî ya amûrê qanûnê, ne durrî aqilan e ku wî li berhemên di babetê çêkirina amûrên muzikê li Kurdîstanê, nihêrtibe. Bi taybetî, welatê Maneyn Nehreyn (Mezopotamya), welatê pêşî ye bo neya ku yekem amûrê muzikê ye û dîroknasên muzikê hema çî bigire tifaq kirine ku muzîk ji wir dest pê kiriye.

Dibe yek rabe û bibêje ku ji dîroknasên hemdem tu kesî, behsa girîngiya zimanê Kurdî nekiriye? Di bersivê de em dibêjin ku birastî wan, zimanê Aşûrî û Keldanî jî îhmal kirine. Digel yekî mîna Colin Wilson dibêje ku Keldan, mirovên herî zana bûn bi zanyariyên felek/kozmojîyê.

Em di vê gotarê de hewl didin ku hemî pirsên tîn kirin û pêkan e ku werin kirin; vê jî ne ku em mîşê bikin gamîş û li beroşa vala bixin, belbî bo zanyariya ilmî û bi xwespartina li ser delîl û bûyerên zelal ku ji aliyê ilmî ve bîn pejirandin, ne ku ji hin xewn û texmînan pêk tînin, derxin holê.

Ji ber vê yekê em dibêjin rast e ku rêzên vê berhemê, heleqeyeke mezin a wînda peyda kiriye. Lê belê em encamên hêj nehatine îsbatkirin, -li gorî nêrîna me-çawa ku mamosteyê mezin Giw Mukriyanî kiriye, li van rêzan bar nakin. Wî, ji berhema Îbn Wehşîyye ne temamê wan gotinan, belbî hin beşên wê neqil kirine. Da ku ji çapa Londonê neqil bike dibe ku wî hindik derfet û îmkân dîtibe. Wekî din digel ku dibêje Îbn Wehşîyye behsa tîp û alfabeya Kurdan kiriye, lê wî di berhema xwe de şeklê wan nîşan nedaye. Ebdurrehman Zebihî di ferhenga xwe ya bi navê “Zebanê Kurdî” de jî hin tiştan jê digire. Mamoste Mukruyanî, ji vê yan jî dibe ku ji hin çavkaniyên din ên ku binav nekirine, dibêje ku zimanê Kurdî, zimanê Dîwanan bû. Heta di dema Emewîyan ya serî de li ser diravan jî -çawa ku meşhûr ne Farisî- belbî zimanê Kurdî hebû. Herwiha -digel ku em nikarin tiştên wî gotine mandele bikin jî- wî, di berhema xwe ya rewnaq de hin tiştên din ên xerîb jî anîne ser ziman.

Heta berî demeke pir nêz, xeberdana ji tîp û alfabeya Kurdan ya berî Îslamê wekî xeyalê dihate dîtin. Li gorî dîtina mamosteyê min ê dibistana navîn ê kal, ew, ya cureyeke ji xeyalê yan jî ji bêbextî û iftirayan, pêk dihat. Lê niha va ye ev tîp, ji çavkaniyên herî kevn û pêbawer ên ku destnivîsên wê li her sê parzemînan belavbûye, li ber çavên te ne û herwiha li pêşberî wan, tîpên ‘Erebî jî hene. Muh-temel e ku yek ji me, di rojekê de pêrgî delîlên gotinên Mamoste Mukriyanî yê li jor, were.

Lê di vir de pîrsa herî rewa: Eger zimanê Kurdî ewqas dîrokî û kevn e, wê gavê ka berhemên wê çima nediyar in û çima bi sedsalan veşarî û kitim mane.

Delîlên li ser Kevnariya Zimanê Kurdî

Bi îtimad û spratina li ser hin nîşan û îşaretên ku di berhema “Şewqu’l-Musteham” de derbas bûn, em gihastibûn encama ku Kurdî, ji zimanên herî kevnar ê ku heta niha diji. Nivîsandina bi Kurdî ji aliyê demkî ve muhtemel e ku di pêşiya nivîsên Firewniyan ên Mîsrê û ya Yewnanî de be jî. Bi vî awayî temenê nivîsandin û axaftina bi vî zimanî vedigere bi bal zêdetir ji 45 sedsalan, ango 4500 salan.

Piştî ew ziman, ne sirf bi tenê dihate axaftin an heta dihate nivîsîn. Li berevajî vê, ew herî hindik li herêma Rojhilata Navîn di navbera Kurdistan, Bexda û Şamê de heta dawîya sedala 3yemê koçê/10mê piştî zayînê, zimanekî ‘ilmî yê belavbûyî bû. Lewra bi dehan berhem û destnivîsên bi vî zimanî hebûn û da ku zimanê Kurdî piştgirî û alikariyê bide Çanda ‘Erebî ya Îslamî ya ku di pêvajoya Çanda Mirovahiyê ya Cîhanê de roleke wê ya berz hebû, hinek ji wan li ‘Erebî hatibûn wergerandin.

Li ser kevnariya zimanê Kurdî -ji bilî ku em careke din bi tenê serî li Îbn Wehşîyye bidin- em dikarin hin delîlên din jî pêşkêş bikin.

Hebûna Bêjeyên Zanistî

Bêjeyên zanistî yên di Kurdî de, mirov matmayî dihêlin. Pêkan e ew, ji bêjeyên ku ji wê demê mabin. Bêjeyên zanistî ji mîna; xwendin, sey, jiberkirin, nivîsandin û bêjeyên mîna aborî û zanist bi koka xwe ya bingeîn hene û ji koka tu bêjeyên din nehatine çêkirin.

Hal ew e ku digel zimanê ‘Erebî, di pirê zimanên kevnar de bêjeyên xwe-ser ên ku van wateyan nîşan bidin tunene. Dema tu fêr bibî ku “derese” (درس) wekî mînak, ji gêrekirina genim tê, ango kesê xwendekar, heta wê wekî genim bihêre/gêre bike li ser xwendinê diçe û tê, dibe ku ji we re surprîz were. Mîna vê, bêjeya “hefîze” (حفظ) jî, ji parastinê tê. Eger ne ji ber tîrsa dirêjkirinê bûna, min ê ji ‘Erebî û pir zimanên din jî gelek mînak bidana.

Alfabeya bi navê Ebcediyetu’l-Eşcar el-Kamile

Alfabeyeke gelekî kevnar û pir nepenî bi navê Ebcediyetu’l-Eşcar el-Kamile “Alfabeya Darên Tam”, heye. Ev alfabe, ji 22 tîpan pêk tê. Di nivîsandinê de xwe dispêre navê daran û awayê wan. Ev alfabe, bi navê alfabeya “Drudic” jî tê binavkirin. Wekî mînak di vê alfabeyê de tîpa “d” bi awayê “diyuri” tê bilêvkirin. Ev bêje, di zimanê ku alfabe bo wê hatiye danîn, bi wateya darê ye. Herwiha tê mena dara Sendiyan/Dara Mazî-Berûyê jî. Çawa bi wateya derî û dîwar jî tê. Ji ber vê yekê, bo tîpa “d” alê resmê dara Sendiyanê/dara Berûyê hîlbijartine.³³

33 Colin Wilson, *el-Însan we Quwahu’l-Xefîyye*, wergêr. Samî Xeşşab, çapa 2., Daru’l-Adab el-‘Erebiyye, Beyrût 1978, rp. 63-64, 125. Ji çavkaniyên wî: Konferanseke di derbarê “er-Rebbetu’l-Beyda, Xemsetu Eqlamin fi’l-Yed”, rp. 54.

Niha, ma di Kurdî de “dar”, “derî” û “dîwar” hemî bi “d”yê dest pê nakin. Gelo manendî û nêzîkatiya dirb û dirûvê wateyên di vê alfabeyê de derbas dibin, bi yê Kurdî re bala we kişandin?

Min hewl da, da ku di derbarê vê alfabeyê de agahiyên zêdetir bidest bixim. Lê, ji çavkanî û ansîklopediyên ku li ber destê min in, ez pêrgî tu zanyariyên zêde nebûm.

Sûretên/Nigarên Ajalan ên li Şikeftan

Mîna ku tê zanîn sûretê ajalan ên li şikeftan ku dîroka wan vedigere bi bal 20 hezar sal berê, îşaretî bi bal sembolên nîgarkêşên wan dike. Eger em nîgara “ga” wekî mînak bidin destê xwe ew, îşaretî bi bal zayend, ber û boşiya ganê dike. Bêjeya “ga” ya Kurdî digel ku nav e bo ajalekî, di heman wextê de delaletî li ser kirina “gan/niyan”ê jî dike!

Ma ev mînakên han, delaletî ser kok û rehên hezar saliya zimanê Kurdî, nakin? Zimanê ku li benda zarokên xwe yê bêxêr in, da ku dîrok û razên wê derxin holê. Ez xwe jî dixim nav, em zarokên bêxêr in. Eger min ev gotar bi zimanê xwe binivîsanda, dê sê-çar qat zêdetir ji zemanê ku min bi ‘Erebî yan jî bi zimanekî din derbas kiriye, lê biçûna. Herwiha mixabin, eger min ev gotar bi Kurdî binivîsanda, ji Kurdan encax dê bigihaştê deh yeka (100%10) ên ku dê ew bixwendana.

Îfadeyên Îbn Wehşîyye

Îbn Wehşîyye wiha dibêje: “Pêşiyên Kurdan bi tenê di warê hunera çandînî û taybetmendiyên gihayan de, li pêş bûn. Ew dîsa angaştê dîkin ku ew zaroyên Bînoşad in, berhema Adem aleyhiselam ya li ser çandiniyê gihaştîye wan ...”³⁴,

Evan gotinên Îbn Wehşîyye, zilamekî ku çend sal berê bi rêya telefonê bi kanala (m tv) Kurdî re diaxivî, anî bîra min.

Pêşkêşana bernamê dema navê wî pirsî, bersiv da ku “Navê min, Ebraham e.” Pêşkêşvanê keniya û pirsî: Tu ji ku li me digêrî ey Îbrahîm? Bersiva wê bi Kurdiyeke zelal, da: “Ez Ebraham im, ne Îbrahîm im. Ez ji Îsraîlê bi te re diaxivim!” Wê gavê, dest û piyê wê li hev ketin, ji awir û hereketên çavên wê xuya dibû ku ji derhêner alikarî digirt.

Lê belê Ebrahamê Kurdî ji Îsraîl wiha berdewam kir: “Ez Xaxam im û min Tewrat bi bal Kurdî ve wergerandiye!”

Heta vir, meriv digot qey mesele reklam e. Lê belê di xeberdana xwe de ji xwe bawer bû û bi rêyeke zanistî behsa daketina Adem aleyhiselam ya ser rûyê erdê dikir. Ev jî li ser zêde kir, “Min îsbat kiriye ku zimanê Adem, Kurdî ye. Li min guh bidêre temam bikim.” Lê pêşkêşvanê, -mixabin, dibe ku ji ber aidiyeta kanalê

34 Şewqu’l-Musteham, rp. 203-204.

nehişt axaftina xwe temam bike- got: “Eger tu bixwazî ji me re behsa afirandinê bikî, ev meseleyeke dirêj e û heta sibê xelas nabe.” Piştî axaftin qut bû.

Hîn jî ez nizamim, ka gelo ev mesele rast bû an na. Lê belê kelacaniya wî ya zêde pêbaweriya di xebirdana wî de, kir ku heta niha ez lê bigerim. Hêviya min ew e ku ez wî nas bikim û jê îstifade bikim. Ez bawer im di vê de tu kêmasî tune. Lewra ev ‘ilm e û di ‘ilmê de eybdêrandin tune.

Ji Misrê Doktor Hasan Zaza (ew jî bi eslê xwe Kurd e), bi zimanê ‘Erebî jî nivîskarên herî baş e di derbarê mijarên Cihû, Cihûtî û Siyonîzmê. Ji ber ku wî li Îsrailê li ber destê gelek Xaxamên Cihû ders girtiye, tu kesekî ew eybdar nekiriye.

Evê bûyera cansoj, qenaeta min a bi bêxêriya zaroyên Kurdan di babetê zimanê wan de hîn zêdetir dike. Nêzikatiya pir, dibe ku bûbe perde di navbera wan û zimanê wan de.

Ev, di heman wextê de dibe bersiva hin pirsên ku ev gotar wan tîne ziman. Yek ji pirsên herî rewa: Madem ji zimanê Kurdî re ewqas taybetmendî û kevnarî û heta pêşdeyî jî heye, wê gavê ka ew destnivîs bi ku de çûn?! Çima em di serde-meke wiha de şiyar bûn ku dîtina pirtûkeke Kurdî bo me xewn û xeyal bû.

Sedemên Windabûna Berhemên Kurdî

Di meselê de -ji daxilî û xaricî- pir sedem hene. Lê belê di lawazkirina vî zimanî de faktorên daxilî sedemê herî esasî ye.

Sedemên Daxilî

Me mînak hevpeyvîna bi kanala (m tv) berî niha me anî ziman. Ez ê hin mînakên din jî bidim.

Tê bîra min li welatê me dema mamosteyê me yê zimanê Kurdî digel ewqas tengasiyên aborî, ewlehî, siyasî û dîtina çavkaniyan –çendîn qedexa bûna ji-hewl dida ku zimanê me fêrî me bike. Digel vî qasî jî, me bi 10 xwendekaran dest pê dikir, lê kurs, bi xwendekarekî yan jî bê xwendekar bi dawî dibû.

Ev çend sale li Tirkîyê li bajarê Stenbolê Enstîtuya Kurdî heye û lê dersên zimanê Kurdî û wêjeya wê bi bihayekî remzî/pir hindik tê dayin. Lê mixabin, digel ku li wî bajarî çend milyon Kurd dijîn û pirên wan rewşenbîr an jî xwendekar in, lê dîsa jî jimara xwendekarên ku beşdarî kursê dibin ji jimara tiliyên destan, ne zêdetir in. Rastiyeke jî vê xerabtir û taltir di nav kesên bi zimanê Kurdî re mijûl in derbas dibe; li Tirkîyê nêzî 11 milyon Kurd, zimanê xwe yê Kurdî jî bîr kirine, ji milyonekê kêman zêdetir, li paytextên mîna Iraq, Sûriyê û Îranê, herwiha bi hezaran Kurdên ku ne li bajarên xwe dijîn û bi temamî zimanê xwe jibîr kirine, hene.

Sedema bingeîn di vê sersarî û îhmalê de, ne siyaseta dewletan bi tenê ye. Lewra li cem Kurdên derve/diasporayê jî rewş, wiha ye. Dr. Muhemmed Zeyno, li ser vê mijarê hin mînakên trajedîk tîne ziman. Ew wiha dibêje: “Pir Dewletên Ewrûpa, gelek derfet dan zarokên Kurdan. Wekî mînak hikûmeta Elmanyayê,

da ku Kurd bi zimanê xwe perwerdehiyê bibînin gelek derfet û îmkânên madî da wan, mamosteyên Kurd diyar kirin û malbatên Kurdan ji berpirsyariya madî riha kirin. Digel îtirazên balyozxaneya Tirkîyê, li hin bajarên ku pir Kurd lê dijîn, wekî zimanên biyanî yên din zimanê Kurdî jî ket mufredatê û li dibistanê bû derseke fermî. Lê di dawiyê de, ji hezaran malbatên Kurdan, bi tenê çend kesan zarokên xwe lê qeyd kirin. Pirên wan, dibistanên bi Tirkî an jî ‘Erebî perwerdehiyê didin, di ser ya Kurdî re girtin.’³⁵

Ji lewre gotina ku pêşiyên Kurdan gotine “Kurmê darê, ne ji darê be dar kurmî nabe”, ne belqeh û vala ye. Herçiqas Şerefîş Bidlîsî berhema xwe “Şerefname” ya di bara dîroka Kurdî de, bi zimanê Farisî nivîsandibe, berî sed sala alimekî Amedê bo waliyê Diyarbêkrê ferhenga “el-Hediyyetu’l-Hemîdiyye fi’l-Luxeti’l-Kurdiyye” bi zimanê ‘Erebî amade kiribe, heta Celadet Bedirxanê ku alfabeya Kurdî bi tîpên Latînî amade kiriye jî pirtûka xwe ya bi navê “Rêzimana Kurdî” bi Frensî nivîsandibe, dîsa jî zimanê Kurdî nemiriye, sax e û di ber xwe dide.

Madem ku Kurd piştî xwe didin zimanê xwe û gava binivîsin jî bi zimanekî din dinivîsin, ne xerîb e ku di roja me de ferhenga herî mezin bi “Kurdî-Îngilîzî” jî aliyê yekî Cihû, Michael L. Chyet hatibe amadekirin.

Eger em werin ser mijara medreseyan kevî û heleqeyên dersên li mizgeftan, em dikarin bibêjin ku di parastina zimên roleke wan hebû. Lewra temamê mufredatê medresê heta dersên mîna metamatik, mentiq, felsefe û ‘ilmê felekê/kozmojî jî bi zimanê Kurdî dihate xwendin. Lê belê digel ku zimanê Farisî di nav mufredatê de bû, wan xwe ji xebatên li ser zimanê Kurdî, dûr digirtin. Ji aliyekî ve wan Kurdî mîna zimanekî zanistê parastin, encax di heman gavê bûn xwedî par di vemirandina wê de.

Pirê cehd û qewate wan di warê hînîkirina rêzimana zimanê ‘Erebî de bû. Ji ber ku haya min jê heye, min li hinek ji wan medreseyan xwendiyê û pisporiya min li ser zimanê ‘Erebî ye, eger ez bêjim -digel ewqas paşdaçûna mezin di medreseyan- di warê rêzimanê ‘Erebî, serf, belaxet û heta helbest û erûzê de di cihanê de -heta welatê ‘Erebî jî- tu kes tune ye ku bi yê ku li wan deran xwendine re pêşbaziye bikin. Lê ev hemî, di zimanê ‘Erebî de ye. Heta dibe di Kurdî de nikaribe bi cudahiya di navbera du lêkeran de bizanibe û bi ‘Erebî biaxe.

Gotina me ya dawî di vir de, birastî li min pir xerîb hat û şaş mam ku li zanîngeha Kurdîstana Iraqê hinek mamosteyên dîroka Kurdî, -çawa ku hinek ji xwendekarên wan bi min re ketin pêwendiyê- ku di heqê berhema “Îbn Wehşîyye” de, di şek û gumanê de ne. Gotin ku wî mamosteyî berî çend salan gotareke weşandiyê, tê de gumanên li ser hebûna rastiya berhemê, aniye ziman.

Min got dibe ku uzrê wî hebe. Lewra wê demê destnivîsa Tehranê hîn nehatibû dîtin, nusxeya çapkirî ya Hammer ya ku li Muzeya Londonê jî -zêdekirina wê li wir bihêle- destûra nêrîna lê jî nedihat dayin. Herwiha nusxeya Parisê jî, lê ev

35 Ji gotara Dr. Muhemmed Zeyno, el-‘Ailetu’l-Kurdiyye fi’l-Mehcer, malpera berbang.net

hebû ku destûra nihêrtina lê dihate dayin. Nusxeya li Elmanyayê heta niha jî tu agahiyên min di derbarê wê de tune. Min bihist ku destnivîseke pêncê jî heye.

Lê hevalê min got ku mamoste hîn jî ji nêrîna xwe daneketiye (ma ne Kurd e!). Heta ez gotara wî nebînim û îfadeyên wî nexwînim, min nexwest ku bersiva gumanên wî bidim.

Ev di derbarê faktorên hundirîn ên dema çûyî û niha de bûn. Baş e. Lê gelo faktorên derveyî çî bûn?

Sedemên Xaricî

Di vê meseleyê de faktorên derveyî jî xwediyê rola xwe ne. Li herêma, karê weşan û çapê di demeke wisa de dest pê kir ku li gelekê welatan bêjeya Kurdî, heta bi tenê xebardana bi Kurdî qedexa bû û dihate cezakirin, dest pê kir. Babelata herî mezin jî ku gelekê destnivîsan li wan welatan (Tîrkiye, Îran, Sûriye û Iraq) bûn. Nihêrtina li wan destnivîsan heta demeke nêz jî, qedexa bû. Ji ber vê yekê, berhemên Kurdî yên ku li wan deran hene, li ser esasê Farisî yan jî Osmanî ne, tên tesnîfkirin. Heta gelek ji destnivîsên herêma yên ku li welatê Ewropa û Emerîka ne, hîn jî nehatine rêz û tesnîfkirin.

Gelek ji destnivîsên ku li malan bûn, li pêşberî çavên xwediyên wan hatin şewitandin an telefîkirin. Herçiqas romana Selîm Berekat ya bi navê “Dilşad”, behsa vê mijarê bi awayekî ku dişibe xeyalê, bike jî, lê rûsîpiyekî ji eşîra “Goyan” eşîra ku dikeve navbera Cizîr û Wanê, bûyereke rasteqîn ji min re vegot. Ji apanê wî yekî bi navê “Mele Muhemmed Emînê Goyanî” di serdema Osmaniyan ya dawî de li Stenbolê qadî û xetîbê mizgefta Ayasofyayê bû. Çi gava di dawîya serdema Osmaniyan de bi bal welatê xwe ve tê sirgûnkirin, pirtûkên xwe jî yên ku ji “4000” cildan pirtir bûn û herî zêde destnivîs bûn, bi xwe re dibe.

Piştî dema Kemaliyan de eger em salê bidin, di sala 1948an de, polîsan biryar dane ku kitabxaneya wî li pêş çavên wî bişewitînin. Heta ew pêşniyar dike ku min bi saxîti bişewitînin, lê dest nedin kitabxaneyê. Lê polîsan qebûl nekirine. Piştî vê bûyerê felç dikeve û di nava 24 saetan de wefat dike.

De ka bifikire, gelo dibe ku me çend berhemên Kurdî di vê kitabxaneya taybet ya ku di gelekê kitabxaneyan ewqas destnivîs tune, bidîta. Bi taybetî, dema em bidin ber çavan ku ew bi sedema ku ketibû nav refên ên doza mafê Kurdan dikirin, hatibû sirgûnkirin.

Hevalekî min ê din got ku lêkolînerekî Tirk -bi eslê xwe Çeçen- ku navê wî Ramazan Şeşen e, di salên 80yî de li ser Sultan Selaheddînê Eyyubî teza xwe ya doktorayê pêşkêşî Zanîngeha Stenbolê dike, lê ji ber ku bi dehan mijar û çavkanî di teza wî de Kurd nîşan didan, licneya zanîngehê gef lê kirin; çî gotina ku Kurdan nîşan dide yan jî îşaretî bi bal wan ve dike, eger bi yeka ku Tirkan nîşan dide yan jî îşaret dike, neguherîne, dê li dadgeha ewlehiyê di aleyhê wî de dozê lê vekin. Birastî jî wiha bû. Ev teza bi qeşmerî, bû delîla ku Selaheddîn, bi eslê xwe Tirk e.

Heta gelek xwendekar û mamosteyên zanîngehê yên ku ez bi wan re ketim

nîqasê jî, ev raman bi wan re heye. Ma tu nabêjî ka çiqas derewînên bi vî awayî berê û piştî qewimîne!

Herwiha bûyereke ku di navbera Yilmaz Guney an jî Yaşar Kemal û Weza-reta Çandê ya Tikriyê de derbas dibe, tê bîra min. Dema ku romaneke ji zimanê biyanî bi bal Tirkî werdigerandin, di nav tîpên romanê de barhîlgirî Tirk jî derbas dibe, di dawiyê de biryar didin ku wî barhîlgirî bikin yekî Kurd!

Min ji hinek welatîyên başûrê Kurdîstanê –ji çiyayê Cûdî heta Rihayê- bihîst ku gelek kevirên mezin ên dîrokî ku li ser wan nivîs û sembolên kevn hebûn, didîtin; ên bi emir mezin di heqê wan keviran de digotin ku ew, Suhufên Îbrahîm pêxember in û bi Kurdî ne. Heta hinekan ji wan dikaribûn bixwendina jî. Lê ev kevir, ka gelo li ku ne? Tê gotin ku hin ji wan birine muzeyên Ewrûpî. Lê pirên wan bi dînamîtan hatine tarûmarkirin!

Em niha tê gihiştin ka çima Tirk, li ser avakirina bendavan li cihên herî kevnî dîrokî de, da ku di bin avê de bimînin, ewqas îsrar dikin. Eger bajarê Hesênkeyfê, bajarê ku gelek kevn e û roj bi roj di avê de noq dibe, li Efxanîstan an jî li dewleteke din bûya, sazîyên mirovahiye dê dunya rakirina ser piyan.

Digel vê rewşa ewqas trajedîk, dîsa hêvî û umîd heye. Lewra bizava nivîsandina bi Kurdî ji pêncî salî ne pirtir e. Digel vê jî kitabxaneyê Kurdî pêşde birine. Eger em bibêjin ku hema çî bigire rojê berhemeke Kurdî tê çapkirin, nabe mubalexe. Ev, li herêma Kurdîstana Iraqê ya xweser, xwezayî be jî, lê li Tirkîyê ev ne tebîî ye. Digel ku li gorî qanûna Tirkî ev ziman tune be jî, lê Dewleta Tirkîyê kanaleke Kurdî vekirîye û jimara zanîngehên ku biryara vekirina beşên Kurdî didin her diçe pirtir dibe. Li aliyê din, bi dehan weşanxane, kovar û malperên Kurdî hene. Tê dîtin û li ber çavan e ku ev zêdebûn ne sirf ji aliyê jimarên e, heta ji aliyê naveroke, beş û şaxên wêjeyê û cureyên hunerê jî pêş de diçe.

Ji vê bonê hêvî ew e ku gelê Kurd, zimanê xwe bi hêz bikin –nabêjim vejînin-, hin licne bîr damezirandin da ku muracetî temamê abîde û destnivîsên xwe yê dîrokî yê kevn bikin û wan bi yê çapkirî û yê heyî re bidin ber hev. Wê gavê em ê bibînin ka çawa gelek gotin ji cihên wan guhertine. Di vî warî de min gelek tişt dîtine û ew tomar kirine. Min di gelek destnivîsan de dîtîye ku “Dewleta Eyyubî”, bi “Dewleta Kurdî” an jî “Dewleta Kurdan” hatiye binavkirin.

Herwiha min di bara gelek dewlet û mîrekiyên ku li Kurdîstanê di dema Emewî, ‘Ebasî û demên piştî wan de derketine holê jî dîtîye. Lê di pirtûkên me yê dibistanê yan jî yê zanîngehê heta yê çandî de jî min tu tiştê jê nedîtîye.³⁶

Hêvî heye ku ev rastîyên han bi rêya hêsanîya ragihandinê di serdema 21em de derkevin meydana û em bibînin ku zarokên me bi spartina li ser metnên heyî ku tu şolayî û bêbextî tê de tune bin, van keşfan wekî musellematan qebûl bikin.

36 Bo hin mînakên bnr. Şirkûh Amidî, “Ortaçağ Tarihi Kaynaklarının Tercümelerinden Tahrihat Örneği: Kürdler”, *Kürt Tarihi Dergisi*, Temmuz-Ağustos 2015, jimar: 10, rp. 24-29. (Nîşeya wergêr)